

**PHOLISI YA RIRIMI
YA
DOROBANKULU RA TSHWANE**

hi laha yi pfuxetiweke hakona na ku pasisiwa
27 Ndzhati 2012

MINTSHAHO LEYI HLOHLOTELEKE KU TUMBULUXIWA KA PHOLISI YA RIRIMI

Vanhu hinkwavo va ta va na timfanelo to ringana ku tirhisa tindzimi ta vona no hlukisa ndzhaka na mintolovelo ya vona.

Tsalwa ra Timfanelo ta Ntshunxeko (The Freedom Charter), 1955

Pholisi ya tindziminyingi i xiphemu xa nkoka xo cinca eAfrika Dzonga eka ku nghenelela hi xitalo eka xidemokrasi. Vanhu a va nge languteriwi ku landzelela milawu loko va nga yi twisisi.

Kristina Cunningham

Buku leyi [The Long Walk to Freedom] yi hundzuluxiwe ku ya eka tindzimi hinkwato ta misava. Ndzi nga ya eka ndhawu yihi na yihi laha misaveni naswona xitori xa mina xa kumeka hi ririmi rero. Haleni ndzi kumeka ntsena hi Xinghezi. Ndzi lava ku va xiphemu xa tindzimi hinkwato ta tiko ra mina. Ririmi ra munhu a ri fanelangi ku va vugima musi. Hikwalaho ndzi tshembhela eka vuhundzuluxi: ku va hi kota ku hanya swin'we.

Nelson Mandela, hilaha a tshahiweke hakona eka Antjie Krog's A change of tongue

VUNDZENI

	Pheji
1. Manghenelo na matimu	1
2. Tinhlamuselo	1
3. Vundzeni bya swa nawu	2
4. Swikongomelo	3
5. Milawu yo letela	3
6. Xikopu xa matirhelo	4
7. Phrofayili ya lingwisitiki ya Tshwane	4
7.1 Tinhlayo ta census	4
7.2 Mindzavisiso na vukambisisi bya tinkota bya laha ndzeni na le handle swa ririmi	5
8. Swiringanyeto swa pholisi	5
8.1 Tindzimi ta ximfumo ta Tshwane	5
8.2 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya laha ndzeni	6
8.3 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya le handle	6
8.4 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya le ndzeni	7
8.5 Vuhlanganisi bya mavulavulelo byo tsariwa	7
8.6 Mimfungo ya masipala	8
8.7 Vanhu lava nga na vulamari bya ririmi	8
8.8 Vuleteri eka Masipala	8
9. Ndlela ya masimekelo	9
10. Ku engetela ntalo	10
11. Swiyenge swa ririmi	10
11.1 Xiyenge xa Vukorhokeri bya Ririmi	10
11.2 Vanghenisi va xandla van'wana eka ririmi	11
12. Mpfuxeto wa pholisi	11

1. MANGHENELO NA MATIMU

Ku nga si fika 1994 Xinghezi na Xibunu a ku ri tindzimi ta ximfumo tiri toxo eka tindhawu ta mfumo wa miganga leti sweswi ti vumbaka xiphemu xa Masipala wa Dorobankulu ra Tshwane. Mfumo lowuntshwa lowu tumbuluxiweke hi 1994 wu tekele enhlokweni tindzimi tin'wana ta kaye tanihi tindzimi ta ximfumo ta Afrika-Dzonga (leti ku nga Xipedi, Xisuthu, Xitswana, Xiswazi, Xivenda, Xitsonga, Xindhevele, Xiqhoza na Xizulu). Ku engetela eka leswi, hi ku ya hi Nawu wa Matirhelo ya Masipala, 2000 (Nawu wa 32 wa 2000), ku nghenelela ka miganga eka mfumo wa miganga swi ve xilaveko.

Eka leswi swa ha ku vuriwaka, Dorobankulu ra Tshwane ri bohile ku nyika vukorhokeri bya ririmi na ku vumba pholisi ya rona ya hilaha ku nga katsiwaka na ku tlakusa tindziminyingi. Hikokwalaho Pholisi ya rona ya Ririmi yi kongomisiwe eku pfuneni ka Dorobankulu ku va ri humelela eku tihlanganiseni na miganga hi ku endla leswaku vaaki va Tshwane va vulavula na ku kuma vukorhokeri bya masipala ku nga langutiwi leswaku hi ririmi rihi. Yi tlhela yi kongomisiwa eku nyikeni ndzetelo wa leswaku Masipala wu nga simeka njhani tindziminyingi eka vutihlanganisi bya rona ku va ri tiyisisa leswaku vaaki hinkwavo va kuma mahungu na vukorhokeri bya masipala hi ririmi leri va ri twisisaka ku antswa.

Pholisi ya Ririmi yi endla swo fana na leswi humaka eka xiyenge xa 6 xa Vumbiwa bya Afrika-Dzonga, 1996 xikan'we na Rimba ra Pholisi ya Rixaka ya Ririmi leri amukeriweke hi khabinete hi ti 12 Nyenyenyana 2003, laha ha swimbirhi swi vulaka leswaku mfumo wa miganga wu ta tekela enhlokweni ku tsakeriwa ka ririmi hi vaaki va tindhawu ta yona.

2. TINHLAMUSELO

Eka pholisi leyi, handle ka loko vundzeni byi hlamusela hi ndlela yin'wana –

"Vumbiwa" swi vula Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996;

"Huvo" swi vula Huvo ya Masipala;

"ku tirhiseka hi ku ringana" swi vula ku tirhisiwa ka ririmi hi ndlela ya kahle, yo ka yi nga tsakeli tlhelo ro karhi – yo ringana;

"tindziminyingi leti tirhisekaka" swi vula ku tsakela ririmi/tindzimi ro/to karhi eka xiyimo xo karhi, ku ya hi leswi ririmi rero ri nga ta tirhisiwa xiswona (hi leswaku ntirho, vayingiseri na marungula hilaha ya nga tirhisiwa hakona);

"ririmi ro rhekhoda" swi vula ririmi ra ximfumo leri hlawuriweke ku hlayisa tirhekhodo kumbe tindlela to hlayisa mahungu ya khale na matirhelo ya Masipala;

"timfanelo ta ririmi" swi vula timfanelo leti vaaki va nga na tona hi ku ya hi nawu ku va va hlawula ririmi eka swiyimo swo karhi;

"ku toloka" swi vula ku vula nakambe leswi vuriweke endzhaku ka mbulavulo wo koma (xivulwa hi xivulwa), naswona swi humelela eka swiyimo laha –

- (a) mutirhi wa Masipala a nga twisiseki ririmi ra mutirhi un'wana kumbe vatirhi van'wana va Masipala (ku nga khumbheka ku fikela khume wa vatirhi), xik. eka minkwetlembetano ya vatirhi kumbe eka ku tshinyiwa; kumbe
- (b) mutirhi wa Masipala a nga twisisi ririmi ra khasimende ya Masipala kumbe mutshami wa le Tshwane (ku nga khumbheka ku fikela eka khume wa vaaki), xik. eka minkanerisano exikarhi ka mutirhi wa tliniki na vavabyi, exikarhi ka tikhexiya na tikhasimende laha ku holeriwaka kona, kumbe exikarhi ka vatirhi na muganga eka tiforamu ta mahungu ta miganga;

"tindziminyingi" swi vula ku tirhisiwa ka tindzimi tinharhu kumbe ku tlula hi munhu kumbe ntlawa wa vanhu;

"Masipala" swi vula Masipala wa Dorobankulu ra Tshwane lowu tumbuluxiweke hi Xitiviso xa Xifundzha xa Gauteng xa 6770 hi ti 1 Nhlangua 2000;

"ririmi ra ximfumo" swi vula ririmi leri tirhisiwaka hi mfumo, eka dyondzo, mabindzu na swa vuhaxi;

"PanSALB" swi vula Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika Dzonga, leyi tumbuluxiweke ehansi ka Nawu wa Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika Dzonga, 1995 (Nawu wa 59 wa 1995);

"themnoloji" swi vula mathema laya ringanisiweke laya tumbuluxiweke hi xikongomelo xa dyondzo yo karhi;

"vuhundzuluxi" swi vula vuhlanganisi bya nhlamuselo leyi tsariweke ku ya eka nhlamuselo yo fana hi ririmi rin'wana; **"ku hundzuluxa"** na **"hundzuluxa"** swi na tinhlamuselo to yelana;

"ririmi leri tirhisiwaka entirhweni" swi vula ririmi ra ximfumo leri hlawuriweke hi Masipala tanihi ririmi leri tirhisekaka swinene eka xiendleko xa vuhlanganisi byo karhi.

3. VUNDZENI BYA SWA NAWU

Leswi landzelaka swi vumba rimba ra swa nawu ra pholisi leyi:

- 3.1 Xiyenge xa 6 Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga, 1996.
- 3.2 Xiyenge xa 9(3) xa Vumbiwa bya Riphabliki ra Afrika Dzonga: Mfumo wu nga ka wu nga hlawuli hi ku kongoma kumbe ku nga kongomi hi ndlela yo ka yi nga lulamangi eka munhu un'wana na un'wana eka mhaka yin'we kumbe to tala, to katsa na rixaka, rimbewu, vuyimani, xiyimo xa vukati, rixaka leri u humaka eka rona kumbe vuxaka lebyi u nga na byona, mbala, makurisiwelo hi timhaka ta swa masangu, vukhale, vutsoniwa, vukhongeri, ripfalo, vupfumeri, ndzhavuko, ririmi na ku velekiwa.
- 3.3 Xiyenge xa 1.2.4 xa Rimba ra Pholisi ya Tindzimi ta Rixaka ra 2003, Mfumo wa miganga wu fanele ku langha ku tirhisiwa ka ririmi na ku tsakela ka miganga ya wona eka vuswikoti bya rimba ra pholisi ya ririmi ya

xifundzhankulu. Loko ku ta va ku langhiwile ririmi ro tirhisa na ku tsakela ka miganga, mfumo wa miganga wu fanele wu, hi ku tihlanganisa na miganga ya wona, wu hluvukisa, wu kandziyisa na ku simeka pholisi ya tindziminyingi.

- 3.4 Xiyenge xa 3 xa Rimba ra Pholisi ya Ririmi xa Mfumo wa Xifundzhankulu xa Gauteng (Mhawuri 2005) xi endla tanihi swin'wana swa swikongomelo swa xona ku seketela, ku hluvukisa na ku kurisa tindziminyingi eka tindzawulo ta xifundzhankulu na ta mfumo wa miganga eka vutihlanganisi na ku tirhisana na vanhu va tiko.
- 3.5 Nawu wo Tlakusiwa ka ku Fikelela Mahungu, 2000 (Nawu wa 2 wa 2000).
- 3.6 Mpfapfarhuto wa Tirhele wa ku Cinca ka Mphakelo wa Vukorhokeri eka Vaaki (Mpfapfarhuto wa Tirhele ra Batho Pele, 1997).

4. SWIKONGOMELO

Pholisi leyi hi ku fambisana na swihlawulekiso swa vumbiwa, swa tindziminyingi, na swikombiso swa mintirho ya nkoka ya Masipala. Pholisi yi kongome ku tiyisisa leswaku –

- 4.1 vuhundzuluxi bya timfanelo ta ririmi leti kumekaka eka Vumbiwa ku va ndlela ya kahle eka tindziminyingi ta Masipala;
- 4.2 ku tlakusiwa ka ku tirhiseka hi ku ringana ka tindzimi ta ximfumo ta Masipala;
- 4.3 ku kondletela ka ku fikelela ko ringana ka vukorhokeri na mahungu ya masipala;
- 4.4 ku lulamisa mpfumaleko wa ndzingano wa tindzimi wa khale lowu endleke leswaku ku pfumaleka nhluvuko eka tindzimi ta Xintima;
- 4.5 ku sirheleriwa ka ku hambana ka tindzimi no tlakusiwa ka nhlonipho wa tindziminyingi na vun'we eka ku hambana; na
- 4.6 ku tirhisiwa ka tindziminyingi hi vufambisi bya kahle na tindlela ta vuhlanganisi eka Masipala.

5. MILAWU YO LETELA

Pholisi yi endliwe ku ya hi milawu leyi landzelaka:

5.1 *Timfanelo ta ririmi*

Ku tlakusa nhlonipho eka timfanelo ta ririmi ra vaaki tanihi bohiweke eka Vumbiwa.

5.2 *Ndzingano wa ririmi*

Ku vona ku khomiwa hi ku ringana ka tindzimi ta ximfumo ta Masipala.

5.3 *Ku lulamisa*

Ku antswisa xiyimo na mintirho ya tindzimi leti khale a ti languteriwa ehansi

5.4 *Mpfumaleko wa xihlawuhlawu*

Ku sivela ku tirhisiwa ka ririmi hi xikongomelo xo hlekula, tshikilela na xihlawuhlawu.

5.5 *Kongomisa eka vanhu*

Ku tirhana na swilaveko, ku navelo no tsakela ka miganga eka moya wa Batho Pele.

5.6 *Ntirhisano*

Ku tirhisana na mavandla ya ririmi ya mfumo na lawa ya nga riki ya mfumo na vayimeri ku tlakusa tindziminyingi.

5.7 *Mafumelo ya kahle*

Ku tirhisiwa ka tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Masipala ku tiyisisa ku tirhela erivaleni, mfumo wa muganga lowu nga na vutihlamuleri lebyi ku nga nhlamulo eka swilaveko swa vaaki.

5.8 *Ku nghenelela*

Ku pfumelela vatirhi va masipala, xikan'we na vaaki va Tshwane, ku nghenelela eka tindlela to teka swiboho.

6. XIKOPU XA MATIRHELO

Pholisi leyi yi tirha eka vatirhi va Masipala na vaaki va Tshwane na le ka ntlawa wihi na wihi lowu nga ta lava ku nyikiwa vukorhokeri bya ririmi ku suka eka Masipala.

7. PHROFAYILI YA LINGWISITIKI YA TSHWANE

Tinhlayo ta census 2001 na swiviko swa ndzavisiso wa le ndzeni na le handle swi tirhisiwile ku langha tindzimi ta ximfumo ta Masipala.

7.1 Tinhlayo ta census

Tafula leri landzelaka, ri tekiwe eka Census 2001, ri nyika xikombiso xa vuanami bya tindzimi laha Tshwane.

Ririmi	Nhlayo ya vavulavuri ku ya hi phesente
Xipedi	22,14
Xibunu	21,29
Xitswana	17,11
Xitsonga	9,99
Xizulu	7,61
Xinghezi	6,54
Xindhevele	4,94
Xisuthu	3,95
Xixhoza	1,91
Xiswazi	1,91
Xivhenda	1,77
Tin'wana	0,83
NTSENGO	100,00

Census 2001 hi masipala: Xiviko xa Census xa Komitintsongo eka Huvo ya Tinhlayo ya Afrika Dzonga ya Census 2001 (xi humesiwe eka <http://www.statssa.gov.za>)

Phrofayili ya ririmi ra le kaya ra Tshwane yi kombisa leswaku ririmi leri tirhisiwaka ngopfu i Xipedi xi ri landziwa hi Xibunu, Xitswana, Xitsonga, Xizulu, Xinghezi na Xindhevele. Swi le rivaleni leswaku ku hava na ririmi rin'we leri tirhisiwaka ngopfu laha Tshwane, kambe xiyimo xa tindziminyingi laha tsevu wa tindzimi leti ti yimelaka kwalomu ka 84,68% wa vanhu.

7.2 Mindzavisiso na vukambisisi bya tinkota bya laha ndzeni na le handle bya ririmi

Ekupapafarhuteni ka Pholisi ya Ririmi, matirhiselo ya ririmi, swilaveko no tsakela ka vaaki va Gauteng na swona swi langutisiwile. Mahungu ya Gauteng ya kumiwile eka mimbuyelo ya vukambisisi bya tinkota bya 2004 bya ririmi ra xifundzha na vuhlanganisi leswi kumekaka eka *Towards a Functional and Cost-effective Language Policy for Gauteng*. Vukambisisi byi endliwile hi Sarah Slabbert Associates a endlela Ndzawulo ya Mintlangu, Vutshila, Mfuwo na Vuhungasi ya Gauteng. Vukambisisi byi kombisa leswaku vaofisiri vo tala eka tindhawu ta vukorhokeri va kota ku vulavula na vaaki hi tindzimi to tala ku nga ri Xinghezi na Xibunu ntsena. Vukambisisi byi tlhele byi kombisa leswaku nhlayo yo tala ya tikhasimende kumbe swirho swa vaaki swi tsakela ku tirhisa tindzimi ta xintu ku kuma vukorhokeri bya mfumo. Ku ya hi vukambisisi lebyi, ku tsakela ka ririmi eka xin'wana xa swibedlhele ku vile hi ndlela leyi:

- Tindzimi ta xintu: 58,5%
- Xinghezi: 36,8%
- Xibunu: 7,9%

Nkumo wa vukambisisi wu kombisa xilaveko lexikulu xa mintirho ya vuhundzuluxi na vutoloki ku vona tiyisisa leswaku tikhasimende ta hina ti korhokeriwa hi tindzimi ta tona.

8. SWIBUMABUMELO SWA PHOLISI

Swibumabumelo leswi landzelaka swi endliwile mayelana na matirhiselo ya ririmi eka Masipala:

8.1 Tindzimi ta ximfumo ta Tshwane

Hi ku tekela enhlokweni tinhlayo ta Census 2001 eka matirhiselo ya ririmi ra le kaya, ku tsakela ka vaaki va Tshwane na tindzimi ta xifundzha leti ringanyetiweke eka mpapfarhuto wa Pholisi ya Ririmi ya Mfumo wa Xifundzhankulu xa Gauteng (30 Dzivamisoko 2004), Masipala wu teka na ku pfumelela **nhungu wa tindzimi** leti landzelaka tanihi ta ximfumo:

- Xibunu;
- Xinghezi;
- Xipedi;
- Xitsonga;
- Xitswana;
- Xizulu;
- Xindhevele; na
- Xivhenda

Masipala wu fanele wu endla matshalatshala hinkwawo ku tirhisa tindzimi tin'wana ta ximfumo ta Riphabliki ra Afrika Dzonga, ku katsa na Ririmi ra Afrika Dzonga ra Swikoweto, loko ku ri na xikombelo. Masipala yi fanele yi tlhela nyika matsalwa ya Braille (matsalelo ya mabofu) eka minkhuvo ya vutihlanganisi yo karhi loko swi koteka.

Hambiswiritano, swi fanele ku lemukiwa leswaku tindzimi ta ximfumo ta Masipala ti ta pfuxetiwa ku ya hi mimbuyelo ya nkarhi lowu taka ya ririmi ra Tshwane ro angarihela na vukambisisi bya vuhlanganisi kumbe mindzavisiso.

8.2 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya laha ndzeni

8.2.1 Rin'wana na rin'wana ra tindzimi ta ximfumo ta Masipala ri nga tirhisiwa eka mimbhurisano ya le xikarhi ka tindzawulo kumbe endzeni ka ndzawulo, ntsena loko hikwavo lava khumbhekaka va twisisa ririmi/tindzimi leti vulavuriwaka.

8.2.2 Xinghezi xi ringanyetiwa tanihi ririmi leri tirhisiwaka eka mimbhurisano ya le xikarhi ka tindzawulo kumbe endzeni ka ndzawulo. Ririmi rin'wana ra ximfumo ra Masipala ri nga tirhisiwa, ntsena loko ri ta twisisiwa hi vanhu hinkwavo eka vuhlanganisi byebyo.

- 8.2.3 Rin'wana ra tindzimi ta ximfumo ta Masipala ri nga tirhisiwa eka minkanerisano kumbe ntshamo wa Huvo. Masipala yi fanele ku nyika vukorhokeri bya vutoloki ku suka no ya eka tindzimi ta ximfumo ta Masipala.
- 8.2.4 Hi ntolovelo, mintshamo yo tshinya, ku hlela vatirhi na mahlelelo ya matirhelo eka Masipala swi ta endliwa hi Xinghezi, ntsena loko vukorhokeri bya vuhundzuluxi na vutoloki byi ri kona eka lava nga swi kotiki ku hlaya no twisisa Xinghezi.

8.3 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya le handle

- 8.3.1 Masipala yi fanele, eka vuhlanganisi lebyi vulavuriweke, yi ringeta ku tirhela tikhasimende hinkwato hi ririmi leri ti ri tsakelaka.
- 8.3.2 Loko vatirhi va yona va nga ri kona eka senthara ya tikhasimende, tindhawu to hakela, tliliniki kumbe ndhawu yin'wana ya mfumo ya Masipala ku pfuna tikhasimende hi nomu hi ririmi leri va ri tsakelaka, ntoloki yi fanele ku tirhisiwa ku va pfuna. Laha swi faneleke, matshalatshala hinkwawo ya fanele ku endliwa ku tirhisa vukorhokeri bya vutoloki (hi ku siyerisana, riqingho na ku hlevetela) laha swi kotekaka.
- 8.3.3 Masipala yi fanele ku nyika vatoloki loko mahungu ya nkoka ya hundzisiwa hi nomu eka mintlawa ya vaaki va tindziminyingi eka minkhuvo ya mfumo leyi kondleteriwaka hi Masipala (xik. tiindaba kumbe tiimbizo ta Ndzawulo ya Rihanyo na Nhluvukiso wa Vaaki).

8.4 Vuhlanganisi bya mavulavulelo bya le ndzeni

- 8.4.1 Ku tlakusa matirhelo ya kahle, Xinghezi xi ta va ririmi leri tirhisiwaka ra Masipala, naswona vuhundzuluxi hi tindzimi ta ximfumo ta Masipala byi ta va kona loko byi komberiwa.
- 8.4.2 Masipala wu ta nyika vukorhokeri bya vuhundzuluxi loko wu komberiwa exikarhi ka tindzawulo kumbe endzeni ka ndzawulo eka vuhlanganisi lebyi tsariweke.
- 8.4.3 Vukorhokeri byi ta va kona loko byi komberiwa ku hundzuluxa swiviko leswi nyikiweke eka tinhlengetano ta Huvo hi rin'wana na rin'wana ra ririmi ra ximfumo ra Masipala.
- 8.4.4 Tipholisi ta Masipala, maendlelo, swiyimo swa vukorhokeri, tindlela ta tisekhula, mahungu ya nkoka ya xiyenge xo thola, mahungu ya rihanyo na vuhlayiseko na matsalwa man'wana ya maendlelo ya fanele ku va kona hi tindzimi ta ximfumo ta Masipala.
- 8.4.5 Masipala wu fanele ku endla leswaku ku va na vatoloki exikarhi ka vatirhi va yona ku pfuna vatirhi lava nga dyondzangiki eku kumeni mahungu ya masipala. Ku toloka swi fanele ku voniwa tanihi ndlela yo seketela vuhlanganisi lebyi tsariweke.

- 8.4.6 Hambileswi mutirhi wa Masipala a nga aleriwaka ku tirhisa ririmi ra ximfumo leri a ri tsakelaka hi nkarhi wo karhi, matsalwa hinkwawo ya masipala laya faneleke ku hlayisiwa, hi swivangelo swo tshamiseka ya fanele ku va kona hi ririmi leri ya tumbuluxiweke hi rona na ra Xinghezi tanihi ririmi ro rhekhoda.
- 8.4.7 Ku tirhisiwa ka ririmi ro olova eka matsalwa ya masipala swi fanele ku hlohloteriwa ku kondletela ku twisiseka no antswisa vuhlanganisi.

8.5 Vuhlanganisi bya mavulavulelo byo tsariwa

- 8.5.1 Switiviso hinkwaswo, switatimente, tihakelo, milawu ya masipala, swinawana, tipholisi, vunavetisi, na swin'wana, nyikiwaka kumbe ku kandziyisiwa hi Masipala ku tirhisiwa hi vaaki swi fanele ku va kona hi tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Masipala, laha swi koteka hi tlhelo ra timali.
- 8.5.2 Masipala yi fanele ku va na vatoloki va tindziminyingi ku suka eka vatirhi va yona tanihi ndlela yo seketela vuhlanganisi no pfuna tikhasimende leti nga dyondzangiki ku fikelela vukorhokeri bya masipala na mahungu. Vatoloki va fanele ku tirhisiwa ku toloka eka tisenhara ta tikhasimende, tindhawu to hakela, tliliniki, na tindhawu tin'wana ta Masipala loko vatirhi vo tiva tindzimi to tala va nga ri kona ku pfuneta.
- 8.5.3 Masipala yi fanele ku ringeta ku tlakusa tindziminyingi eka webusayiti ya yona na vukandziyisi bya le handle hi ku tirhisa tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Masipala.
- 8.5.4 Vuhlanganisi hinkwabyo bya le handle bya Masipala byi fanele ku hundzuluxiwa ku ya eka ririmi leri tsalwa a ri ri hi rona, ntsena loko vuhundzuluxi bya Xinghezi byi hlayisiwile eka rhekhodo ya masipala na ku tirhisiwa eka mintshamo ya swa nawu. Masipala yi fanele ku tivisa khasimende leswaku tsalwa ra Xinghezi ri ta tirhisiwa eka mintshamo ya swa nawu.
- 8.5.5 Matsalwa hinkwayo ya le handle ya Masipala (ngopfu-ngopfu mapapila) ya fanele ku va na xivulwa ehansi ka pheji lexi vulaka leswaku tsalwa ri nga kumeka hi ririmi rin'wana na rin'wana ra ximfumo ra Afrika Dzonga naswona xibukwana xa mabindzu xa Masipala xi fanele ku hlamusela leswaku lexi i xilaveko.
- 8.5.6 Matsalwa hinkwawo ya masipala laya lavaka ku hlayisiwa ya fanele, hi swivangelo swa mafambiselo, ya va kona hi Xinghezi tanihi ririmi ro rhekhoda.
- 8.5.7 Xinghezi xi fanele ku tirhisiwa hi Masipala eka vuhlanganisi bya matiko hinkwawo, kambe Masipala yi fanele ku endla vukorhokeri bya vuhundzuluxi byi va kona eka vuhlanganisi bya ntolovelo hi ririmi leri tsakeriwaka.
- 8.5.8 Ku tirhisiwa ka ririmi ro lova eka matsalwa ya masipala ya le handle swi fanele ku hlohloteriwa ku kondletela ku twisisa no antswisa vuhlanganisi.

8.6 Mimfungho ya masipala

Masipala yi fanele yi tekela enhlokweni ku tsakela ka ririmi hi miganga ya vaaki loko va endla mimfungho ya le magondzweni na swikoweto. Mimfungho ya vutitivisi hinkwayo, mimfungho yo kombisa matlhelo na mimfungho ya le magondzweni leswi fambelanaka na miako ya masipala, vukorhokeri, switirhisiwa, miako na timovha swi fanele ku va hi kwalomu ka tindzimi tinharhu ta ximfumo ta Masipala laha swi kotekaka. Laha leswi swi nga kotekiki, hikwalaho ka ntshikilelo wa timali, pholisi yo tsariwa hi kwalomu ka tindzimi timbirhi (Xinghezi na ririmi rin'wana ra ximfumo ra Masipala) yi nga tirhisiwa, ntsena loko Xinghezi ku ri ririmi lerin'wana naswona lerin'wana ku ri leri tirhisiwaka swinene endhawini yeleyo.

8.7 Vanhu lava nga na vulamari bya ririmi

Masipala yi fanele, loko yi komberiwile naswona loko swi koteka yi nyika swilaveko swa vanhu lava nga na vulamari bya ririmi.

8.8 Vuleteri eka masipala

8.8.1 Ririmi leri nga ta tirhisiwa eka vuleteri bya masipala ku ta va Xinghezi, ntsena loko nawu wa tindziminyingi wu tirhisiwa laha swi faneleke. Munyiki wa xiviko a nga, xikombiso, tirhisa ririmi rin'wana ra Masipala handle ka ra ximfumo, ku ya hi matirhiselo ya ririmi na ku tsakela machudeni. Eka swiyimo hinkwaswo, ku fanele ku ehleketeriwa mbuyelo lowu languteriweke, xik. vuleteri bya kahle.

8.8.2 Xiyenge xa swo vulavula xa nongonoko wihi na wihi wa masipala kumbe pfhumba ro antswisa vunene bya vatirhi swi fanele ku endliwa hi tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Masipala, xik. tivhidiyo ta chanele ya mahungu ya masipala.

8.8.3 Ku va leswi swi koteka, vatirhi va Masipala va fanele ku hlohloteriwa, hi ndlela ya kahle, ku dyondza tindzimi ta ximfumo ta Masipala leti va nga ti tiviki, xikan'we na Ririmi ra Swikoweto ra Afrika Dzonga.

8.8.4 Masipala yi fanele ku kondletela minongonoko yo letela na tikhoso ta mpfluxeto eka vatirhi va yona ku va pfuna eku hluvukiseni vuswikoti bya vona eku tirhiseni tindzimi ta ximfumo ta Masipala, leswaku va ta kota ku nyika vukorhokeri bya kahle eka miganga.

8.8.5 Vukorhokeri byi fanele ku va kona ku va ku hundzuluxiwa matsalwa ya vuleteri na ya tikhoso ku ya eka ririmi rihi na rihi ra ximfumo ra Masipala ku ya hi xikombelo xa valeteriwa.

8.8.6 Ku antswisa ku fikeleriwa ka vuleteri no antswisa vuhlanganisi exikarhi ka valeteriwa na valeteri, valeteri na vaendli va tikhoso va fanele ku hlohloteriwa ku tirhisa ririmi ro olova eka swibukwana swa vona swa vuleteri.

9. NDLELA YA MASIMEKELO

Pholisi leyi yi ta sunguriwa hi switsongotsongo, leswaku ku ta va na nkarhi wo ringana ku va ku kumiwa mali na vatirhi leswaku yi ta simekiwa hi ku hetiseka. Endlelo leri ro sungula hi switsongotsongo ri ta tlhela ri endla leswaku ku va na nkarhi wo pima nkoka na ku landzelerisa ku tirhisiwa ka pholisi. Leswi swi ta pfuna ku tiyisisa leswaku pholisi ya pfuxetiwa nkarhi na karhi na leswaku tindlela to lulamisa ti ta endliwa hi nkarhi lowu vekiweke.

Tindlela leti landzelaka ti ta tirhisiwa ku vona ku humelela eku simekiweni ka pholisi leyi:

- 9.1 Ku nyika vukorhokeri byo toloka eka tinhlengeletano ta huvo, mintshamo yo tshinya, tikhoto ta masipala, ku ti hlanganisa na vaaki hi mayelana na IDP, tinhlengeletano ta ku hoxa xandla ka vaaki, tinhlengeletano ta Dorobankulu ra Tshwane, tiimbhizo ta Meyara na tiforamu tin'wana leti yelanaka;
- 9.2 Ku fambisa vuhlanganisi hi tindzimi to hambana eka tisenhara ta vatirhisi na le ka tisenhara hinkwato ta tinqingho;
- 9.3 Ku hundzuluxa mahungu eka matsalwa ku ya eka tindzimi ta ximfumo ta Masipala.
- 9.4 Ku tumbuluxa theminoloji leyi nga ta pfuna ku hluvukisa tindzimi ta ximfumo ta Masipala, ngopfungopfu tindzimi ta ximfumo ta xintu ta tsevu ta masipala;
- 9.5 Ku hlela swiviko swa Komiti ya Meyara na swa Huvo ku tiyisisa matirhiselo lamanene ya ririmi eka matsalwa lama.
- 9.6 Ku nyika vuleteri hi tindzimi hinkwato ta ximfumo ta Masipala eka vatirhi lava byi lavaka leswaku ku va mphakelo wa vukorhokeri wa kahle eka miganga ya tindzimi to hambana.
- 9.7 Ku tiyisisa leswaku mimfungho ya Masipala yi kona hi kwalomu ka tindzimi tinharhu ta ximfumo;
- 9.8 Ku fambisa mapfhumba ya lemukiso wa ririmi;
- 9.9 Ku hluvukisa kungu ro tlakusa ku hlaya na ku tsala hi tindzimi ta xintu (tindzimi ta Afrika, ku katsa na Xibunu);
- 9.10 Ku tiyisisa leswaku webusayiti ya Dorobankulu ra Tshwane, tanihi xitirhisiwa xa mani na mani, yi vonisa tindziminyingi; na
- 9.11 Ku endla vukambisisi/mbalango wa ririmi nkarhi na nkarhi.

10. KU ENGETELA NTALO

- 10.1 Ku simekiwa ka pholisi leyi swi ta endla leswaku ku va na ku engeteleka ka swilaveko swa vuhundzuluxi, vuhleri, nhluvukiso wa theminoloji na vukorhokeri bya vutoloki eka mune wa Tindzimi ta xintu ta ximfumo ta Masipala. Ku engeteleka ka xilaveko swi ta endla leswaku ku va na xilaveko xa vuleteri byin'wana bya vuswikoti bya ririmi.

- 10.2 Eku ringeteni ku engetela vatirhi va masipala eka vukorhokeri bya ririmi, Masipala wu fanele, hi ku landzelela pholisi ya wona ya basari, wu nyika machudeni tibasari to dyondza rin'we kumbe ku tlula ra tindzimi ta ximfumo ta Masipala eka mavandla ya tidyondzo ta le henhla.
- 10.3 Ku va tindziminyingi ti tirhiseka, Masipala wu fanele ku endla leswaku ku va na vatoloki, naswona wu fanele ku nyika swivandla swa vuleteri eka vatoloki va tindzawulo (xik. tikhoso to koma ta vutoloki).

11. SWIVUMBEKO SWA RIRIMI

Pholisi leyi yi ta simekiwa hi ku tirhisana ka Yuniti ya Vukorhokeri bya Ririmi na vanghenisi va xandla van'wana. Mintirho ya vona leyi languteriweke hi leyi landzelaka:

11.1 Yuniti ya Vukorhokeri bya Ririmi

Ku vona ku humelela ka ku simekiwa ka pholisi leyi, Yuniti ya Vukorhokeri bya Ririmi yi ta –

- kondletela ku simekiwa ka pholisi leyi hi ku nyika vuhundzuluxi, vuhleri, vutoloki, vuleteri bya ririmi na vukorhokeri bya nhluvukiso wa theminoloji;
- endla mindzavisiso na vukambisisi bya ririmi nkarhi na nkarhi ku hlela vunene bya pholisi leyi nga kona na mintolovelo ya Masipala na ku endla swibumabumelo swa ku yi antswisiwa;
- tlakusa vulemukisi bya pholisi ku vona loko yi landzeleriwa;
- nyika xiviko eka tihuvo ta vulawuri bya ririmi leti faneleke (hileswaku, Foramu ya Tindzimi ta Rixaka na PanSALB, eka ndzima mayelana na ku simekiwa ka pholisi, loko swi fanerile;
- tlakusa lemukiso exikarhi ka vatirhi va masipala na vaaki hi mayelana na timfanelo ta vona ta ririmi, na
- fambisi migingiriko hinkwayo leyi xaxametiweke eka xiyenge xa 9 xa pholisi.

11.2 Vanghenisi va xandla van'wana eka ririmi

Swivumbeko swa Ririmi leswi nga ta tirhisana na Yuniti ya Vukorhokeri bya Ririmi eku simekiweni ka pholisi i Ndzawulo ya Vutshila na Ndzhavuko, Ndzawulo ya Mintlangu, Vutshila na Vuhungasi ya Gauteng, PanSALB, na mavandla ya tidyondzo ta le henhla. Hambiloko yi nga hambana, ntirho/mintirho leyi nga ta endliwa hi mavandla lama yi nga ha katsa –

- ku landzelerisa ku tirhisiwa ka tindzimi ta ximfumo ta Masipala eka tindzawulo hinkwato ta masipala;
- ku landzelerisa ku simekiwa ka pholisi;
- ku sungula na ku yisa emahlweni ka matirhiselo ya tindziminyingi eka miganga hinkwayo; na
- ku sungula tidyondzo na ndzavisiso eka–
 - nhluvukiso wa tindzimi ta ximfumo ta Masipala;
 - mahanyelo ya vatrhi va masipala na vaaki va Tshwane eka tindziminyingi;
 - matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo eka Masipala;
 - ku tlakusiwa ka tindziminyingi eTshwane; na
 - matirhiselo ya kahle ya switirhisiwa swa ririmi swa Masipala.

12. MPFUXETO WA PHOLISI

- 12.1 Masipala yi fanele ku kambela ku tsakela na vuswikoti bya ririmi eka swiyenge swa yona na le handle ku kuma swilaveko swa tindzimi na vuswikoti bya vaofisiri va masipala na vaaki va Tshwane.
- 12.2 Xiyenge xa Vukorhokeri bya Ririmi xi fanele ku tirhisa mimbuyelo bya vukambisisi lebyi ku pfuxeta no antswisa pholisi.
- 12.3 Xiyenge xa Vukorhokeri bya Ririmi xi fanele nkarhi na nkarhi xi kambela ku simekiwa ka pholisi no endla ku cinca loku faneleke.